

Мукачівський державний університет
Гуманітарний факультет
Кафедра психології

Кваліфікаційна робота

05 – Соціальні та поведінкові науки / 053 – Психологія

**Психологічні особливості формування самосвідомості
підлітка**

Виконала: студентка 2 курсу, групи П-2мз
спеціальності 053 «Психологія»

Липей М.І.

Керівник: Щербан Т.Д.

Рецензент: Гошовська Д. Т.

Мукачево – 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА	
1.1 «Самосвідомість», як об’єкт дослідження у психології	6
1.2 Структура та функції самосвідомості особистості.....	15
1.3 Механізми та особливості розвитку самосвідомості підліт-ка.....	23
Висновки до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ II ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА	
2.1 Процедурно методичні аспекти емпіричного дослідження.....	35
2.2 Проведення дослідження та його результати.....	37
2.3 Статистичний аналіз результатів емпіричного дослідження.....	48
Висновки до другого розділу.....	58
РОЗДІЛ III ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	
3.1 Тренінг як чинник розвитку самосвідомості у підлітковому віці.....	61
3.2 Дослідження ефективності тренінгу розвитку самосвідомості підлітків.....	68
3.3 Рекомендації щодо формування самосвідомості підлітка.....	74
Висновки до третього розділу.....	81
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Актуальність дослідження

У контексті сучасних наукових орієнтирів вагомого значення набуває здатність особистості до самопізнання, самовдосконалення. Бажаним критерієм цього процесу є самосвідомість людини. Самосвідомість є необхідним компонентом особистості, на який впливає ставлення до життя, адекватне ставлення людини до самої себе, є умовою благополучного функціонування людини як суб'єкта суспільних відносин.

Активним періодом розвитку самосвідомості є саме підлітковий вік. У психологічній науці підкреслюється значення підліткового та юнацького віків у розвитку самосвідомості. В підлітковому віці відбувається становлення особистості, що усвідомлює себе. Опановуючи продуктивною діяльністю, людина освоює реальні сімейні, професійні, суспільні ролі. Саме вони визначають подальший шлях розвитку його свідомості і самосвідомості. У цьому віці існують істотні суперечності в розвитку самосвідомості підлітка: він і дитина, і вже не дитина, має чимало рис дорослого. Суперечність у розвитку самосвідомості підлітка надзвичайно складне явище. Щоб успішно керувати розвитком дитини в цьому віці, треба знати природу та особливості прояву цих суперечностей.

В останні роки приділялася значна увага вивченню психологічних особливостей формування та розвитку самосвідомості підлітків. Вагомий вклад у ці дослідження внесли вітчизняні (П. Блос, С. Л. Виготський, І. С. Кон, Галич, Потребня, Сеченов, Зозуля-Случик, В. В. Петухов, Белякова С. М., Шовкова К. О., Яворська-Ветрова І. В., Чернова А. Д., Свіденська Г. М., В. Столін та ін.) та зарубіжні (У. Джонс, Джеймс, З. Фройд, Е. Шпрангер, К. М. Санду, Ш. Злотник, Е. Фром, В. Штерн, К. Хорні, Ф. Арієс, Е. Еріксон) вчені - психологи. Різноманітні аспекти розвитку самосвідомості підлітка сформували концептуальні підходи до її дослідження. Теоретичною основою нашого дослідження стали вчення про: розвиток компонентів структури самосвідомості підлітків (Е. Шпрангер); цілісність самосвідомості підлітка,

виникнення свідомого «Я» (І.С.Кон); психологічні особливості розвитку отрочтва (П. Блос); амбівалентність і парадоксальність підлітка (С. Холл); Виготського, який психологічні особливості новоутворення даного віку (С.Л. Виготський); свідомості і самосвідомості в нерозривній єдності суб'єкта і об'єкта (Галич, Потребню і Сеченова); вплив сім'ї на розвиток самооцінки підлітків, яка є одним із суттєвих компонентів самосвідомості особистості (Розенберга і Бахмана); вивченням самоповаги особистості (У.Джонса та Джеймса); взаємозв'язок між особистістю і самосвідомістю та чинники, що впливають на їх становлення та розвиток (В.В.Петухова) та ін. Разом з тим, незважаючи на широке коло здійснених досліджень, проблема розвитку самосвідомості у підлітковому віці залишається вивченою не належним чином. Отже, недостатня розробленість окресленої проблеми, з одного боку, її актуальність з другого, як в теоретичному, так і в практичному аспекті зумовили вибір теми дослідження, яка називається «Психологічні особливості формування самосвідомості підлітка».

Мета даної роботи: теоретично обґрунтувати та емпірично вивчити психологічні особливостей формування самосвідомості в підлітковому віці.

Для досягнення мети в роботі вирішувалися наступні завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку самосвідомості у підлітковому віці.
2. Емпірично дослідити психологічні особливості розвитку самосвідомості підлітків на різних вікових етапах.
3. Розробити та апробувати тренінгову програму розвитку самосвідомості підлітків.

Об'єкт дослідження - процес розвитку і становлення особистості підлітка.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування самосвідомості особистості в підлітковому віці.

У ході розв'язання завдань використовувалися такі методи дослідження: теоретичні - аналіз, узагальнення, систематизація наукових даних щодо

проблеми підліткової самоідентичності; емпіричні – спостереження, бесіда, психодіагностичні опитувальники та тести: методика «Q-сортування» В. Стефансона, тест-опитувальник ставлення до себе (В.В. Столін), тест егоцентричних асоціацій (ЕАТ), тест самоакцептації, методика дослідження самоповаги.

База дослідження: основне дослідження проводилося на базі психологічної служби Мукачівського державного університету. В якості учасників дослідження були підібрана вибірка, яка складалася з молодших та старших підлітків, загальною кількістю 100 людей (50 учасників дослідження з 5 класу, і 50 учасників – з 9 класу), віком 10-11 років і 14-15 років.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості подальшого використання шкільними психологами: 1) результатів діагностичного дослідження психологічних особливостей самосвідомості підлітків; 2) тренінгової програми з метою розвитку та корекції показників самосвідомості підлітків.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, та загального висновку, списку використаних джерел, 6 додатків. Обсяг роботи складає 87 сторінок. У тексті вміщено 10 таблиць, 7 рисунків. Додатки викладено на 93 сторінці. У списку використаних джерел 88 найменувань, що охоплюють 8 сторінок.

Публікації:

1. Щербан Т.Д., Липей М.І. Динаміка розвитку самосвідомості підлітків. *Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: збірник тез доповідей за матеріалами VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 13-14 травня 2021 р., Мукачево*. Ред.кол.: Т.Д.Щербан (гол.ред.) та ін. *Мукачево: Вид-во МДУ, 2021*. С. 379-381.

2. Щербан Т.Д., Гоблик В.В., Липей М.І. Розвиток психологічних особливостей самосвідомості підлітків. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*. Гол.ред.: Щербан Т.Д., заст..ред. Jerzy Piwowarski. *Мукачево-*

Ченстохова: РВВ МДУ; Академія ім. Я. Длугоша, 2021. №2 (31)

ВИСНОВКИ

У роботі узагальнено та систематизовано дослідження психологічних особливостей формування самосвідомості підлітків.

На підставі наукових психологічних джерел висвітлено основні концептуальні підходи вивчення означеної проблематики, означено розуміння та взаємозв'язки понять «свідомість» та «самосвідомість». А саме. Свідомість – відображення дійсності у формах, які пов'язані з практичною діяльністю. Самосвідомість – це здатність людини усвідомлювати власні якості, власні особливості. Підкреслено, що самосвідомість не є вродженою, а формується поступово за етапами: самовідчуття, самосприймання, саморозуміння. Вона характеризується також своїм продуктом - представленням про себе, «Я-образом» чи «Я-концепцією».

Самосвідомість являє собою нерозривну єдність трьох її сторін - когнітивної (самопізнання), емоційної (ставлення до себе) і регулятивної (самоконтроль). У психологічній науці виокремлюють наступні компоненти самосвідомості: реальне «Я»; ідеальне «Я»; майбутнє «Я». Самосвідомість включає три головних компоненти: самопізнання; самооцінка; самовиховання. Самосвідомість характеризується також своїм продуктом - представленням про себе, «Я-образом» чи «Я-концепцією».

Аналіз теоретичних основ дослідження самосвідомості підлітка дає можливість виокремити наступні концептуальні положення: підлітковий вік є сенситивним до формування самосвідомості; самосвідомість є основою формування особистості; розвиток самосвідомості у підлітковий період означає становлення «внутрішньої особистісної позиції»; потужними чинниками впливу на самосвідомість підлітка є - сім'я, однолітки, засоби масової інформації, соціальні контакти.

Результати проведеного емпірично-діагностичного дослідження дозволили виокремити психологічні особливості прояву самосвідомості підлітка. Доведено, що рівень розвитку самосвідомості підлітків значно відрізняється залежно від вікового етапу.

Молодші підлітки демонструють: високі показники комунікативності та залежності, тобто, є більш конформними; більшість задоволені власним «Я», мають позитивне самоствавлення та розуміють себе; наявний середній рівень егоцентризму та самоповаги.

Старші підлітки демонструють: високий рівень почуття дорослості та усвідомлення власної індивідуальності; суттєве зниження поведінкових показників залежності від ровесників; наявність вміння відстоювати свою думку; підвищена увага до власного внутрішнього світу, до самоаналізу; високі показники комунікативності; нижчі показники конформності; задоволеність власним «Я»; позитивне ставлення до себе; високий рівень егоцентризму; середній рівень самоповаги.

Порівняльно-статистичний аналіз отриманих даних дозволяє узагальнити наступне: молодші підлітки є більш комунікативними та поступливими, оскільки потребують підтримки та заохочення, не проявляють себе як лідери, або впевнені в собі люди, не перечитимуть дорослим, і матимуть низький рівень егоцентризму та самоповаги; старші підлітки є менш комунікативними та поступливими, оскільки вже є більш самостійними та менш слухняними, у стосунках з дорослими вимагають рівноправ'я та поваги, схильні до усамітнення та випадання з реальності у внутрішній світ, проявляють себе як лідери та бунтарі, або ж впевнені в собі люди.

Порівняльно-статистичний аналіз отриманих емпіричних результатів за гендерними ознаками констатує: дівчата є більш залежними та конформними. Бажаючи самореалізуватися та сепаруватися від батьків, дівчата, в силу своїх комплексів та заниженої самооцінки є залежними від оцінки інших людей, комплексують з приводу своєї зовнішності та невпевненості в собі, що досить часто може вплинути на вияв демонстративної поведінки. Про це свідчать показники високого рівня егоцентризму старших дівчат-підлітків.

Опираючись на результати емпірично-діагностичного дослідження, було розроблено тренінгову програму з розвитку самосвідомості підлітків. Дана програма забезпечує: не лише повторне знайомство з собою, а й покращення

рівня самоствалення, адекватну оцінку своїх особистісних установок, упевненість і готовність вирішувати проблеми, оптимізм, покращення комунікативної компетентності, формування вміння щодо презентації себе з кращої сторони, поглиблює вміння довіряти і викликати довіру в іншій людині, розвиває здатність відкрито виражати свої емоції і почуття, розширює уявлення про почуття власної цінності, сприяє формуванню психологічної компетентності щодо усвідомлення власної ролі в житті та наявних ціннісних орієнтацій та пріоритетів.

На підставі результатів апробат її програми розроблено практичні рекомендації для батьків. Основні з них: не порівнюйте свою дитину з іншими; активно співчувати її потребам і хвилюванням; виражати значимість її особистісних переживань і почуттів; бути разом із нею (читати, поділяти захоплення, відпочивати); дати зрозуміти, що вона є цікавою особистістю; не втручатися в ті її заняття, з якими вона справляється самостійно; надайте дитині власний простір, власні кошти, певні домашні обов'язки; необхідно пояснювати дитині свою точку зору, та роз'яснювати причини Ваших заборон; навчіть дитину виконувати все до кінця.

Перспективи подальшого дослідження передбачають більш глибоке та різностороннє вивчення та дослідження в області впливу авторитету батьків, засобів масової інформації, фільмів та соцмереж на формування самосвідомості підлітка та її деформацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдулова Т. П. Психология подросткового возраста: учебник и практикум для академического бакалавриата. *Т. П. Авдулова. Москва: Издатель-ство Юрайт, 2019 р., 394 с.*
2. Актуальні проблеми соціальної сфери. *Збірник статей студентів і викладачів; за заг. ред. Н.П. Павлик. Житомир: Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2020. Вип. 10., 148 с.*
3. Андреева И.Г. Исследование особенностей самоотношения подростков. *Психолого-педагогический журнал Гаудеамус. 2016. Т. 15. № 2. С. 87–93.*
4. Байярд Р., Байярд Дж. Ваш беспокойный подросток. *М.: 1991.*
5. Белякова С.М., Шовкова К.О. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *«Молодий вчений», № 5 (57), 2018 р., с. 454-457.*
6. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и спец. Психологии. *Т. В. Бендас. Спб. и др.: Питер, 2007 р., 430 с.*
7. Бернс Р. Развитие Я-концепций и воспитание. *Бернс Р. М.: Прогресс, 2002р., 422 с.*
8. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку. *К.: Академвидав, 2012 р., 256 с.*
9. Блінова В.Л., Блінова Ю.Л., Психологічні основи самопізнання і саморозвитку: навчально-методичний посібник. *Казань: ТГГПУ, 2009 р., 222с.*
10. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопр. психологии, 2007, №4. С. 32-34.*
11. Большой психологический словарь. *Под ред. Мещеряков Б., Зинченко В. М.: Прайм-Еврознак, 2010 р., 672 с.*
12. Бонк И. Г. Особенности нравственного самосознания у подростков: дисс. канд. психол. наук: спец. *Педагогическая психология. Ирина Георгиевна Бонк, Иркутск, 2006 р., 206 с.*

13. Боришевський М. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Вид. будинок «Еллада», 2012. 608 с.
14. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство. К., № 4 (38)*. 2009. С. 119–126.
15. Бороздина Л.В. Сущность самооценки и ее соотношение с Я-концепцией. *Вестник Московского университета*, 2011. № 1.
16. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. *Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД»*, 2016 р., 340 с.
17. Вовканич, М. Д. Самосвідомість як чинник особистісного розвитку підлітка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла»*, 2014.
18. Выготский Л.С. Проблемы психического развития ребенка. *В кн.: Избранные психологические исследования. М., 1956.*
19. Гідденс Е. «Свідомість, Я і соціальна взаємодія» *Філософія і суспільство*. 2001. № 2 (Квітень– червень), с. 35-58.
20. Глуханюк Н.С. Практикум по психодиагностике. *М. Воронеж*, 2003. С.144.
21. Гнездилова М.У. Спілкування та поведінка підлітків. *М.У. Гнездилова. Психолог.*, 2002. №38-39.
22. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. *СПб.: Речь*, 2003г., 299 с.
23. Давыдов В. В. и др. Возрастная и педагогическая психология: учеб. для студентов пед. ин-тов. *В. В. Давыдов, Т. В. Драгунова, Л. Б. Ительсон и др.; под ред. А. В. Петровского. Изд. 10-е, испр. и доп. М.: Просвещение*, 2017 р., 288 с.
24. Дубровіна І. В. Психологія. *М.*, 2001.
25. Зозуляк-Случик Р. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків. *Р. Зозуляк-Случик, О. Лесюк. Обрії*, 2015. № 1, с. 23–26.

26. Ірчишина М. В. Медіавплив на свідомість як загроза свободі вибору. *Мова і право: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару. Дніпро: ДДУВС, 2020 р., с. 44-46.*
27. Ісаєва О. Формування самосвідомості, зокрема самооцінки у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психологічної науки у ХХІ столітті: погляд у майбутнє. Магістерські студії: матеріали І наук.-практ. конф. кафедри психології та педагогіки. Дніпро, 2020 р., с. 23-27.*
28. Казанская В.П. Подросток. Трудности взросления. 2-е издание, дополненное. *Казанская В.П., СПб.: Питер, 2008. 177 с.*
29. Каратьян Т.В. Психология личности: конспект лекций. *Каратьян Т.В., Гусева Т.И. М.: Эксмо, 2008., 160 с.*
30. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. *Кле М. - М.: Педагогика, 2000, 176 с.*
31. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. *И.С. Кон. М.: Политиздат, 2004 р., 335 с.*
32. Кон И. С. Психология юношеского возраста: проблемы формирования личности. *М.: Просвещение, 2000.*
33. Крутецкий В.А. Психология подростка *Крутецкий В.А., Лукин Н.С. М.: Просвещение, 2000 р., 314 с.*
34. Kondratenko, L. O. (2017). *Psykhohohiia pervynnoi shkilnoi neuspishnosti [Psychology of primary school failure]. Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].*
35. Коновальчук В. До проблеми психологічного здоров'я як базової цінності особистості (глибиннопсихологічний аспект). *В. Коновальчук. Молодь і ринок. 2008. № 3 (38), с. 61–65.*
36. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность: учебное пособие. *А.Н. Леонтьев. 2-е издание, стереотипное. Москва: Смысл: Академия, 2005г., 352 с.: ил.*
37. Лисина М.И., Сильвестру А.И. Психология. *Кишинев, 1983г.*

38. Макаров В.К., Борисова Е.А. Особенности самосознания подростков. *Вестник СПбГУ. Серия 12. Социологи*, 2008.
39. Маклаков А.Г. Общая психология. *Маклаков А.Г. СПб.: Питер*, 2001, 592с.
40. Максимова Н.Ю. Патопсихологія підліткового віку. *Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. К.: Главник*, 2008, 192 с.
41. Методы социальной психологии. *Под ред. Е.С. Кузьмина и В. Е. Семенова. Л.: Изд-во ЛГУ*, 1977 г., 175 с.
42. Молчанова О. Самооценка: теоретические проблемы и эмпирические исследования: учеб. пособ. *Молчанова О. М.: Флинта: Наука*, 2010. 392 с.
43. Мусіяка Н. До проблеми оцінкових ставлень у вітчизняній психологічній думці. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: Фенікс*, 2013.
44. Musiiaka, N. I. (2018). Rozvytok tvorchoho myslennia yak osobystisnoi determinanty navchalnykh dosiahnen molodshykh shkoliariv [Development of creative thinking as a personal determinant of primary schoolchildren's educational achievements]. S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva (Eds.). *Problemy suchasnoi psykhologhii: Zbirnyk naukovukh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykhologhii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Problems of modern psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAPS of Ukraine*, 41, 205–217. Kamianets-Podilskyi : Aksioma. DOI 10.32626/2227-6246.2018-41.205-217 [in Ukrainian].
45. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ.вузов. *7-е изд., стереотип. М.*, 2002, 456с.
46. Немов Р.С. Общая психология [Текст]: рек. М-вом общего и профессионального обр. РФ: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений: [в 3 томах]. *Р. С. Немов. 6-е*

- издание, переработанное и дополненное. М.: Юрайт (в пер.), 2012 г., 739 с.
47. Основи практичної психології. В. Панок, Т. Титаренко та ін. К.: Либідь, 2013, 536 с.
48. Основы психологии: Практикум. *Ред.-сост. Л. Д. Столяренко. Изд. 7-е.* Ростов на Дону: Феникс, 2006, 704 с.
49. Петровский А. В. Психология о каждом из нас и каждому из нас о психологии А. В. Петровский. Москва: Изд-во Российского гуманитарного ун-та, 1996 г., 348 с.
50. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов. Учебное пособие. *Поливанова К.Н. Учеб. пособие. М., 2000, 238 с.*
51. Полякова Г. Особливості розвитку підлітків. Г. Полякова. *Психолог*, 2003г., №34.
52. Психологическое развитие: (учебник для студентов высших психологических и педагогических учебных заведений) М.: *Издательский центр «Академия»*, 2017 г., 352 с.
53. Психологический словарь. *Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова.* М., 1990 г., 343 с.
54. Психология: Словарь. *Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского.* М., 1990 г., с.475
55. Психология современного подростка. *Под ред. Д.И. Фельдштейна.* М., 1987 г., 182 с.
56. Развитие личности ребенка: Пер. с англ.: П. Массен, Дж. Конджер, Дж. Каган, А. Хьюстон; общ. ред. А.М. Фонарева. Москва: *Прогресс*, 1987.
57. Рапацкий Б. И. Рефлексия как один из механизмов развития личности подростка. *Humanities vektor*, 2014, №1. с. 149–151.
58. Рашковська І.В. Змістовий контекст ідеалів сучасних підлітків. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. Максименка С.Д. К.: ГНОЗІС, 2004. Т. VI, випуск 2. с. 266-272.*

59. Рашковська І.В. Психодіагностика ідеального «Я» в професійному досвіді практичного психолога. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія». Вип. 34, №702. Харків, 2005. С. 168-172.*
60. Рашковська І.В. Уявлення підлітків про життєві орієнтири та ідеали. *Київ: Психолог, 2011 р., № 3. С. 12- 14.*
61. Реан А.А. Психология подростка. Практикум тесты, методики для психологов, педагогов, родителей. *Реан А.А. СПб.: Прайм-Евроник, 2003. 128 с.*
62. Рейман Л. Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении. *Л. Д. Рейман. Вопросы философии, 2001 р., № 3. С. 3–9.*
63. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. *СПб.: Питер, 2000 г., 712с.*
64. Савчин М. В. Вікова психологія. Навчальний посібник. *М. В. Савчин., Л. П. Василенко М. В. Савчин., Л. П. Василенко. Дрогобич.: “Відродження”, 2001, 287 с.*
65. Свіденська Г. М. Теоретичні та методологічні засади психологічного дослідження самосвідомості підлітків. *Г. М. Свіденська. Проблеми сучасної психології, 2011. Вип. 13. С. 383—394. Рез. англ. Бібліогр.: с. 393—394.*
66. Сеченов И.М. Избр. филос. и психол. произв. *М., 1947. С. 504.*
67. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. Учебное пособие для вузов. *М.: Школа-Пресс, 1995 г., 384 с.*
68. Собчик Л. Н. Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений: Практ. Руководство. *СПб.: Речь, 2003 г., 287с.*
69. Старовойтенко Е. Генез Я в отношении к Другому. Психологические исследования личности: история, современное состояние, перспективы. *Москва: Когито-центр, 2016. С. 117–135.*
70. Столин В.В. Самосознание личности. *М.: Наука, 1983 г., 248 с.*

71. Тарасов К. Насилие в фильмах как социокультурная проблема. *К. Тарасов. Українська культура*, 2000, № 2. С. 11–14.
72. Терлецька Л.О. Важливий період у житті. *Л.О. Терлецька. Психолог*, 2002, №6. С. 3-8.
73. Fenina, O. Ya. (2017). Problema refleksii ta reflektivnosti osobystosti u stanovlenni profesiinoho samomenedzhmentu [The problem of reflexion and reflectiveness of personality in the development of professional self-management]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy: Zbirnyk naukovukh prats RDHU – Psychology: Reality and Prospects: Collection of research papers of RDNU*, 8, 286–291 [in Ukrainian].
74. Фролов Ю.И. Психология подростка: хрестоматия. *Фролов Ю.И. М.: Российское педагогическое агенство*, 2002, 526 с.
75. Фромм Э. Душа человека. *Эрих Фромм. М.: Республика*, 1992 г., 430 с. (Серия «Мыслители XX века»).
76. Хилько М. Возрастная психология: конспект лекций. *Хилько М., Ткачева М. М.: Юрайт*, 2010 г., 208 с.
77. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. *Л. Хьелл, Д. Зиглер. 3-е изд. СПб.: Питер*, 2007 г., 607 с.
78. Церковникова Н. Г. Психологические особенности нравственного самосознания подростка в процессе средовой адаптации: автореф. дисс. канд. психол. наук. *Н. Г. Церковникова. Екатеринбург*, 2004 г., 21 с.
79. Чернова А. Д. Особенности самосознания подростков. *А. Д. Чернова. Текст: непосредственный. Молодой ученый*, 2019 г., № 19 (257), с. 324-325.
80. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии. *Ирина Чеснокова. М.: Наука*, 1997 г., 143 с.
81. Что такое пубертатный период: сб. статей РГУ. *Бюлер Ш. М.: Русский гуман. ун-т.*, 2004 г., с.10-19.
82. Шелестова Л. “Молоко” й “Екстрім”. Про сучасні ЗМІ для підлітків. *Л. Шелестова. Шкільний світ*, 2004 р., № 12. С. 1–2.

83. Шихи Г. Возрастные кризисы. *Г. Шихи. СПб.: Ювента, 2006 г., С. 216-222.*
84. Школа життєтворчості особистості: наук.-метод. збірник. *Ред. кол.: В. М. Доній, Г. М. Несен, І. Г. Єрмаков [та ін.]. К.: ІСДО, 1995 р., 480 с.*
85. Яворська-Ветрова І.В. Розвиток самосвідомості підлітків як ресурс їх особистісного становлення. *Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи: матеріали круглого столу; за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019 р., 95 с.*
86. Яворська-Ветрова І.В. Теоретичний аналіз феноменів особистісного становлення в контексті розвитку самосвідомості у сучасних наукових дослідженнях. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. За ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. Вип. 18. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 851–862.*
87. Kondratenko, L. O. (2017). *Psykhologhiia pervynnoi shkilnoi neuspishnosti [Psychology of primary school failure]. Chernihiv : Desna Polihraf [in Ukrainian].*
88. Sharon Zlotnik, Joan Togliа. Measuring Adolescent Self-Awareness and Accuracy Using a Performance-Based Assessment and Parental Report. *Front Public Health, 2018.*

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>